

Authors' contribution/
Wkład autorów:
A. Study design/
Zaplanowanie badań
B. Data collection/
Zebranie danych
C. Statistical analysis/
Analiza statystyczna
D. Data interpretation/
Interpretacja danych/
E. Manuscript preparation/
Przygotowanie tekstu
F. Literature search/
Opracowanie
piśmiennictwa
G. Funds collection/
Pozyskanie funduszy

RELIGIOUS IMPERATIVES AS A CORRELATE OF THE DEVELOPMENT OF HUMAN POTENTIAL AND THE ECONOMIC CAPITAL OF SOCIETY

IMPERATYWY RELIGIJNE JAKO KORELAT ROZWOJU POTENCJAŁU LUDZKIEGO I KAPITAŁU EKONOMICZNEGO SPOŁECZEŃSTWA

Maria Karpiak^{1(B,D,E,G)}, Khrystyna Shparyk^{2(A,C,E,G)}

¹M. I. Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine, Ukraine
Instytut Badań Regionalnych M.I. Dolisznego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

²Ukrainian Catholic University / Ukraiński Uniwersytet Katolicki, Ukraina

Citation:

Karpiak, M., Shparyk, K. (2021). Religious imperatives as a correlate of the development of human potential and the economic capital of society / Imperatywy religijne jako korelat rozwoju potencjału ludzkiego i kapitału ekonomicznego społeczeństwa. *Economic and Regional Studies*, 14(4), 465-474.
<https://doi.org/10.2478/ers-2021-0032>

ORIGINAL ARTICLE

JEL code: B01; B02; F6; I3; N3; Z12

Submitted:
November 2021

Accepted:
December 2021

Tables: 1
Figures: 0
References: 15

ORYGINALNY ARTYKUŁ
NAUKOWY

Klasyfikacja JEL: B01; B02;
F6; I3; N3; Z12

Zgłoszony:
listopad 2021

Zaakceptowany:
grudzień 2021

Tabele: 1
Rysunki: 0
Literatura: 15

Abstract

Subject and purpose of work: This article examines the role of religion in economic development. Even though it is obvious that religion plays a vital role in economic development since a healthy economy requires that all people view one another with dignity, there are still some questions which need to be answered, for example, why wealthier nations tend to be less religious, and if economic development actually causes individuals to become less religious in today's world.

Materials and methods: The research is based on universal methods of formal logic and scientific abstraction, basics of innovation science, investment science and institutional economics, systemic, structural-functional and synergetic approaches, as well as information sources of the World Economic Forum.

Results: The authors' hypothesis about the influence of religion and religious values on rapid economic growth has been substantiated.

Conclusions: In conclusion, it can be stated that there is strong negative correlation between GDP per capita and the importance of religion in a particular country, nevertheless, in most societies religious values were the main driving force of economic growth.

Keywords: religion, economic development, protestant ethic, globalization

Streszczenie

Przedmiot i cel pracy: W artykule została zbadana rola religii w rozwoju gospodarczym. Mimo że nie ulega wątpliwości, że religia odgrywa istotną rolę w rozwoju gospodarczym, ponieważ zdrowa gospodarka wymaga, aby ludzie okazywali sobie wzajemnie szacunek, pewne pytania nadal pozostają bez odpowiedzi, na przykład: dlaczego w bogatszych krajach istnieje trend/tendencja do mniejszej religijności oraz czy rozwój gospodarczy (faktycznie) powoduje, że ludzie stają się mniej religijni w dzisiejszym świecie?

Materiały i metody: Badanie wykorzystuje uniwersalne metody formalnej logicznej i naukowej abstrakcji, podstawy nauki o innowacji, nauki o inwestycjach i instytucjonalizmu, podejścia strukturalno-funkcjonalne i synergistyczne oraz źródła informacji Światowego Forum Ekonomicznego.

Wyniki: Hipoteza autorów odnośnie wpływu religii i wartości religijnych na szybki rozwój gospodarczy została potwierdzona.

Wnioski: Podsumowując, możemy stwierdzić, że istnieje silna negatywna zależność pomiędzy PKB na osobę a znaczeniem religii w danym kraju, tym niemniej w większości społeczeństw wartości religijne były główną siłą napędową rozwoju gospodarczego.

Słowa kluczowe: religia, rozwój gospodarczy, etyka protestancka, globalizacja

Address for correspondence / Adres korespondencyjny: Khrystyna Shparyk (ORCID 0000-0002-9896-2392), Department of Political Science, Ukrainian Catholic University, Svetsitskoho, 17, 79011, Lviv, Ukraine; Maria Karpiak (ORCID 0000-0003-2892-4806), M. I. Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine

Journal included in: ERIH PLUS; AgEcon Search; AGRO; Arianta; Baidu Scholar; BazElkon; Cabell's Whitelist; CNKI Scholar; CNPIEC – cnpLINKer; EBSCO Discovery Service; EBSCO-CEEAS; EuroPub; Google Scholar; Index Copernicus ICV 2017-2019: 100,00; J-Gate; KESLI-NDSL; MyScienceWork; Naver Academic; Naviga (Softweco); Polish Ministry of Science and Higher Education 2021: 20 points; Primo Central; QOAM; ReadCube; Semantic Scholar; Summon (ProQuest); TDNet; WanFang Data; WorldCat.
Copyright: © The Authors, 2021. **Publisher:** Pope John Paul II State School of Higher Education in Białą Podlaska.

Introduction

One may wonder what the role of religion in economic growth is? In what ways, if any, does religion contribute to or inhibit economic growth? It is obvious that religion has an impact on preferences and beliefs, on individual behaviour like saving or education, and eventually on macroeconomic outcomes, such as growth.

In today's conditions, when there is a certain reassessment of the values of economic development of society, the spiritual, in particular the religious factor, is gaining more and more attention and importance. About two-thirds of the economic problems of society are moral problems, the solution of which depends on the well-being of both the individual nation and humanity as a whole.

The search for a set of imperatives that could ensure not only economic progress but also quality development of all spheres of human life (education, social security, spirituality, unity, society) is especially on the agenda in the process of the evolution of scientific views on the theoretical and methodological foundations of the human development of the nation.

It is important to mention that religion can be viewed as both a dependent and an independent variable in terms of its influence on economics. With religion viewed as a dependant variable, a central question is how economic development and institutions affect religious participation and beliefs. With religion viewed as an independent variable a key question is how religiosity affects individual characteristics such as the work ethic and honesty, and thereby influence economic performance.

Literature review

A. Smith in his "Theory of Moral Senses" noted that (Melnik, 2012) "people's lives should be distinguished not only by personal interests but also by the duty of a Christian." Adam Smith laid the foundation for the economic analysis of religion also in "The Wealth of Nations", stating that religious organizations are subject to market forces, and incentive and competition problems like any other sector of the economy.

Thomas Aquinas in "De Regno" (1267) dealt extensively with religion and public finance. Aquinas's "Summa Theologica" (1265–72) is strikingly relevant for poverty reduction today. His themes of the "universal common good" and "global civil society" have implications for the current debates about globalization and human development. The links between religion and development also feature in Joseph Schumpeter's "History of Economic Analysis" (1954); while Jacques Le Goff is the author of "La Naissance du Purgatoire" (1981) where he argued that purgatory was a necessary religious innovation for the medieval capitalist development.

As for Ukrainian scholars, in particular such as Artemenko, Mokiy, and Shchurko, point to the high potential of the spiritual and religious factor in the development of the economic relations of society, and

Wstęp

Można się zastanawiać, jaka jest rola religii w rozwoju gospodarczym. W jaki sposób, jeśli w ogóle, religia przyczynia się do rozwoju gospodarczego lub go spowalnia? Oczywistym jest, że religia ma wpływ na preferencje i wierzenia, na zachowania jednostek, takie jak oszczędzanie czy edukacja, a w konsekwencji na efekty makroekonomiczne, takie jak wzrost.

W obecnych warunkach, kiedy pewne wartości rozwoju gospodarczego społeczeństwa ulegają przewartościowaniu, czynnik duchowy, a w szczególności religijny, zyskuje na uwadze i znaczeniu. Około dwie trzecie problemów gospodarczych społeczeństwa to problemy moralne, których rozwiązanie zależy od dobrostanu zarówno danego narodu, jak i całej ludzkości.

Poszukiwanie zbioru imperatywów, które mogłyby zapewnić nie tylko postęp gospodarczy, ale również rozwój jakościowy wszystkich sfer ludzkiego życia (edukacji, bezpieczeństwa społecznego, duchowości, jedności, społeczeństwa) jest szczególnie istotne w ewolucji naukowych poglądów na temat teoretycznych i metodologicznych podstaw narodu.

Należy zauważyć, że religia może być postrzegana zarówno jako zależna oraz niezależna zmienna pod względem jej wpływu na gospodarkę. Przy założeniu, że religia jest zmienną zależną, centralnym pytaniem jest, jaki wpływ ma rozwój gospodarczy i instytucje na praktykowanie religii oraz wiarę. Z kolei przy założeniu, że religia jest zmienną niezależną, kluczowym pytaniem jest jaki wpływ ma religijność na cechy jednostek, takie jak etyka pracy czy uczciwość, a tym samym na wyniki gospodarcze.

Przegląd literatury

A. Smith w swojej pracy *Teoria uczuć moralnych* zauważa, że (Melnik, 2012) „życie ludzkie powinny wyróżniać nie tylko osobiste zainteresowania, ale też obowiązek chrześcijański”. Adam Smith położył podwaliny analizy ekonomicznej religii również w swojej innej pracy, zatytułowanej *Bogactwo narodów*, stwierdzając, że organizacje religijne podlegają siłom rynkowym oraz problemom motywacji i konkurencji jak każdy inny sektor gospodarki.

Kwestię religii i finansów publicznych szczegółowo omówił Tomasz z Akwinu w traktacie *De regno* (1267). Jego *Summa theologiae* (1265–72) jest dzisiaj zadziwiająco aktualna w odniesieniu do zmniejszenia ubóstwa. Tematy „powszechnego dobra wspólnego” oraz „globalnego społeczeństwa obywatelskiego” mają implikacje dla trwających dyskusji na temat globalizacji i rozwoju ludzkiego. Związki pomiędzy religią a rozwojem zostały również ukazane w *Historii analizy ekonomicznej* Josepha Schumpetera (1954); natomiast Jacques Le Goff jest autorem publikacji *La Naissance du Purgatoire* (1981), w której argumentuje, że czyściec był innowacją religijną konieczną dla rozwoju średniowiecznego kapitalistycznego.

Z kolei ukraińscy uczeni, w szczególności Artemenko, Mokiy i Szczurko, zwracają uwagę na duży potencjał czynnika duchowego i religijnego w rozwoju

also note that (Mokiy, 2008) "consolidation of the Ukrainian nation through the religious factor will help Ukraine reach a new level of development and social progress".

Methodology

The research is based on universal methods of formal logic and scientific abstraction, basics of innovation science, investment science and institutional economics. Retrospective analysis is used to outline the evolution phases of the influence of religion on economic development. On the measurement of religiosity in economics, mainly 2 sources were used – participation in formal religious services and personal prayers, and religious beliefs data (World Values Survey (WVS), International Social Survey Program (ISSP) and Gallup Millenium Survey).

Results

Today, the modern low-spiritual society is experiencing a deep crisis of culture and moral values, which in particular manifests itself in spiritual degradation, with threatening consequences for both economic, social and other spheres, namely bribery, theft, the shadow economy, drug addiction, alcoholism, and the flow of low-quality immoral film production – all this hinders the critical perception and understanding of reality, both social and economic. The President of the Association of Ukrainian Banks, O. Suhonyako, notes that (Kuznets, 1973) "the main reason for the crisis of Ukrainian society is that it has removed the Creator from almost all social relations. He has no place in economics, politics, culture, education. Here we have thoughtless consumption at the expense of destruction of the natural environment and the production of poisonous waste... Nations are responsible for how they use the natural resources given to them by God. They are responsible in front of God and for the organization of their inner life. Responsibility for this cannot be transferred to anyone. Every nation, even a small one, is responsible for how it uses resources on its territory and on what principles – God's or God-fighting – it bases its social life".

Still Max Weber in his "Protestant's ethics" viewed religiosity as an independent variable that could influence economic outcomes. He claimed that religion affects the economy by fostering traits such as the work ethic, honesty, saving, charity, hospitality to strangers and so on. By enhancing this trait, greater religiosity could spur investment and economic growth.

In his book, Weber wrote that capitalism in Northern Europe evolved when the Protestant (particularly Calvinist) ethic influenced large numbers of people to engage in work in the secular world, developing their own enterprises and engaging in trade and the accumulation of wealth for investment.

In other words, the Protestant work ethic was

relacji gospodarczych społeczeństwa oraz zauważają, że (Mokiy, 2008) „konsolidacja narodu ukraińskiego przez czynnik religijny pomoże Ukrainie osiągnąć nowy poziom rozwoju i postępu społecznego”.

Metodologia

Badanie wykorzystuje uniwersalne metody formalnej logicznej i naukowej abstrakcji, podstawy nauki o innowacji, nauki o inwestycjach i instytucjonalizmu. Wykorzystano analizę retrospektywną do nakreślenia faz ewolucyjnych wpływu religii na rozwój gospodarczy. Do pomiaru religijności w ekonomii użyto głównie 2 źródeł: udział w formalnych nabożeństwach religijnych i osobista modlitwa, oraz dane na temat wierzeń religijnych (Światowe Badanie nad Wartościami (WVS), Międzynarodowy Program Badań Społecznych (ISSP) oraz Badanie Millenijne Instytutu Gallupa).

Wyniki

W dzisiejszych czasach pozbawione duchowości społeczeństwo doświadcza głębokiego kryzysu wartości kulturowych i moralnych, przejawiającego się w szczególności w duchowej degradacji, stanowiącej dla sfery gospodarczej, społecznej i innych sfer zagrożenia w postaci korupcji, złodziejstwa, gospodarki cienia, narkomanii, alkoholizmu i napływu niskiej jakości niemoralnych produkcji filmowych – wszystko to zakłóca krytyczne postrzeganie i rozumienie rzeczywistości, zarówno społecznej, jak i ekonomicznej. Prezes Stowarzyszenia Banków Ukrainy, O. Suchoniako, zauważa, że (Kuzniec, 1973) „główną przyczyną kryzysu społeczeństwa ukraińskiego jest fakt usunięcia Stwórcy z prawie wszystkich relacji społecznych. Nie ma dla Niego miejsca w gospodarce, polityce, kulturze, edukacji. Mamy tu bezmyślną konsumpcję kosztem niszczenia środowiska naturalnego oraz produkcji trujących odpadów... Narody są odpowiedzialne za to, jak wykorzystują zasoby naturalne dane im przez Boga. Są odpowiedzialne przed Bogiem oraz za organizację swojego życia wewnętrznego. Tej odpowiedzialności nie można przenieść na kogoś innego. Każdy naród, nawet niewielki, jest odpowiedzialny za sposób wykorzystywania zasobów na swoim terytorium oraz za to, na jakich zasadach – Bożych lub zwalczających Boga – opiera swoje życie społeczne”.

Max Weber w *Etyce protestanckiej* widział religijność jako niezależną zmienną mogącą mieć wpływ na efekty ekonomiczne. Twierdził, że religia wywiera wpływ na gospodarkę, pielęgnując takie cechy jak etyka pracy, uczciwość, oszczędność, dobroczynność, gościnność wobec obcych itp. Poprzez wzmacnianie tych cech większa religijność może być impulsem do inwestycji i wzrostu gospodarczego.

W swojej książce Weber napisał, że kapitalizm w Europie Północnej ewoluował pod wpływem etyki protestanckiej (w szczególności kalwinistycznej), która skłoniła wiele osób do angażowania się w pracę w świeckim świecie, tworzenia własnych przedsiębiorstw, prowadzenia działalności handlowej oraz gromadzenia bogactw i inwestowania.

an important force behind the unplanned and uncoordinated emergence of modern capitalism. The Protestant ethic thus involved the diligent undertaking of one's calling as a religious obligation, which promoted a work ethic that increased savings, capital accumulation, entrepreneurial activity, and investment. In turn, all these components contributed to the economic development of society during that time.

In contrast to Weber, Martin Luther's main idea was that Christians should be able to read the Bible and it had a consequential impact on human capital accumulation, rather than a Protestant ethic as such. According to Weber, this was the real reason why Protestants performed better than Catholics in that setting. Luther had published his German translation of the New Testament in 1522, and he and his collaborators completed the translation of the Old Testament in 1534, when the whole Bible was published.

However, history also knows of an earlier example of the influence of the spiritual-religious component on the economy, not directly related to Protestantism or Protestant ethics, namely the Cistercian Catholic Order. This is a Catholic religious order of monks and nuns that branched off from the Benedictines and follow the Rule of Saint Benedict. They are also known as Bernardines. Cistercians aimed to return to an austere life of hard manual labour and restraint from consumption. This order was founded in France in 1098. Thus, the values that Weber was to associate with Protestantism had in fact already been promulgated several centuries earlier. Historical facts also show that during those times in the countries with a higher Cistercian influence, more rapid population growth was experienced.

So why has Europe been so successful in terms of economic progress? If we analyze the facts, we can say that the roots are not only in the industrial revolution of that time. If we trace the unique path of historical events in Europe, we can identify two important factors:

- From the end of the 5th century, Europe was ruled by democratically organized tribes of society, centered around national assemblies and norms of agreed decision-making.
- Inherited from the Roman Empire and the Christian Church, important elements of state institutions and the political hierarchy had an impact.

According to recent research in the field of economics, the importance of the influence of religious forces on society and economic development is confirmed by the following:

- they change the environment in which individuals operate
- directly affect individuals' choices
- directly affect behaviour

Christianity is still the biggest belief system in most European countries, but the atheist/agnostic share is strong in many places, mainly in Western Europe, but especially in the Czech Republic, where it is close to half the total.

Innymi słowy protestancka etyka pracy była ważną siłą napędową nieplanowanego i nieskoordynowanego powstawania współczesnego kapitalizmu. Etyka protestancka wiązała się z sumiennym realizowaniem własnego powołania jako obowiązkiem religijnym, co służyło rozwojowi etyki pracy opartej na oszczędności, gromadzeniu kapitału, aktywności przedsiębiorczej i inwestowaniu. Wszystkie te elementy przyczyniły się z kolei do gospodarczego rozwoju społeczeństwa w tamtym czasie.

Inaczej niż Weber Marcin Luter uważał, że chrześcijanin przede wszystkim powinien umieć czytać Biblię, co miało większy wpływ na gromadzenie kapitału ludzkiego niż etyka protestancka jako taka. Zdaniem Webera było to rzeczywistym powodem, dlaczego protestanci radzili sobie w tej sferze lepiej niż katolicy. Luter wydał swoje tłumaczenie Nowego Testamentu na język niemiecki w 1522 r., a w 1534 r. on i jego współpracownicy ukończyli tłumaczenie Starego Testamentu, a następnie wydali całą Biblię.

Historia zna jednak również wcześniejszy przykład wpływu elementu duchowo-religijnego na gospodarkę, niezwiązanego bezpośrednio z protestantyzmem czy etyką protestancką, ale z katolickim zakonem cysterskim. Jest to katolicki zakon mnichów i mniszek, który wyodrębnił się z zakonu Benedyktynów i przestrzega reguły św. Benedykta. Jego członkowie zwani są również Bernardynami. Cystersi pragnęli powrotu do surowego życia wypełnionego ciężką, fizyczną pracą i ograniczenia konsumpcji. Zakon powstał we Francji w 1098 r. W związku z tym wartości, które Weber łączył z protestantyzmem, w rzeczywistości przyjęły się już kilka wieków wcześniej. Fakty historyczne pokazują również, że w tamtych czasach kraje będące pod większym wpływem Cystersów doświadczały szybszego wzrostu populacji.

Dlaczego więc Europa odniosła sukces w rozwoju gospodarczym? Analizując fakty, możemy stwierdzić, że rewolucja przemysłowa tamtych czasów nie jest jedyną przyczyną. Jeśli prześledzimy wyjątkową ścieżkę wydarzeń historycznych w Europie, dostrzeżemy dwa ważne czynniki:

- Od końca V w. w Europie rządziły demokratycznie zorganizowane plemiona skupione wokół narodowych zgromadzeń i określonych norm podejmowania decyzji.
- Wpływ miały istotne elementy instytucji państwowych i hierarchii politycznej przejęte z Cesarstwa Rzymskiego i Kościoła katolickiego.

Niedawne badanie z dziedziny ekonomii sugeruje, że znaczenie wpływu sił religijnych na społeczeństwo i rozwój gospodarczy znajduje potwierdzenie w tym, że:

- zmieniają one środowisko, w którym działają jednostki,
- mają bezpośredni wpływ na wybory jednostek,
- mają bezpośredni wpływ na zachowanie.

Chrześcijaństwo jest wciąż największym systemem wierzeń w większości krajów europejskich, jednak udział ateistów/gnostyków jest znaczący w wielu miejscach, szczególnie w Europie Zachodniej, ale przede wszystkim w Czechach, gdzie wynosi blisko połowę.

Islam represents a significant slice (and a large absolute number of people) in France, Germany and the UK, and is stronger in the Balkans: The majority in Albania, almost half in Bosnia and around a quarter in Serbia.

Israel is the world's only majority-Jewish state (75%, with 18% Muslim). The West Bank, shown separately, also has a significant Jewish presence (20%, with 80% Muslim). Counted as one country, the Jewish majority would drop to around 55%.

Strictly Islamic Saudi Arabia, but also some of its neighbours in the Gulf, have significant non-Muslim populations – virtually all guest workers and ex-pats.

The influence of religion on the economic development of society has also been noted by scholars such as Robert J. Barro, and Rachel M. McCleary. In their empirical studies, they noted that:

- economic growth responds positively to the extent of religious beliefs, notably those beliefs in the existence of hell and heaven, but negatively to church attendance;
- the measures of religiosity are positively related to education, and negatively related to urbanization;
- positively related to the presence of children.

Increased life expectancy tends to be negatively related with church attendance, but positively related to religious beliefs.

In the early 1970's, Simon Kuznets, winner of the Nobel Prize in Economics in 1971, wrote an article highlighting his findings and reflections on modern economic growth. Of the six characteristics of modern economic growth that he recognized, secularization was cited as a means of changing the ideology in society over time and thus as an indirect cause of economic growth (Guseva, 2012; Kuznets 1973). In this case, secularization is a separation of a society from religious or spiritual values or influence. A result is the restriction of the role of religion in modern societies.

Essentially, the world's leading religious traditions – Hinduism, Buddhism, Judaism, Christianity, and Islam – teach values such as human dignity, equality, freedom, peace, and solidarity. More specifically, religions maintain the Golden Rule: "what you do not wish done to yourself, do not do to others."

Globalization has built global political forums that integrate cultural, ethnic, and religious differences – ideologies that were once perceived as dividing the world – through a large number of international organizations such as the UN, WHO, EU, and African Union.

When discussing issues such as international peace and security, health issues, poverty, and the environment, these organizations generally share many of the same basic commitments as religious traditions – mainly peace, human dignity, and human equality, as well as conflict resolution in which they actively engage in negotiation, mediation, and diplomacy.

As the economy of the major countries of the world has grown, the main religions of each of those countries have also grown financially, providing

Islam stanowi znaczny odsetek (i dużą liczbę bezwzględną osób) we Francji, Niemczech i Wielkiej Brytanii i ma też silną pozycję na Bałkanach: większość w Albanii, niemal połowę w Bośni i około jedną czwartą w Serbii.

Israel jest jedynym państwem na świecie, w którym większość stanowią wyznawcy judaizmu (75%, muzułmanie stanowią 18%). Na Zachodnim Brzegu, pokazanym oddzielnie, żydzi również są licznie obecni (20%, 80% stanowią muzułmanie). Biorąc oba terytoria jako jeden kraj, większość żydowska spada do około 55%.

Całkowicie islamska Arabia Saudyjska, ale też niektórzy z jej sąsiadów w Zatoce, mają znaczne niemużmańskie populacje – są to praktycznie wszyscy pracownicy zagraniczni i emigranci.

Wpływ religii na ekonomiczny rozwój społeczeństwa odnotowują również tacy uczeni jak Robert J. Barro czy Rachel M. McCleary (2003, 2006). W swoich badaniach empirycznych zauważają, że:

- wzrost gospodarczy dodatnie koreluje z zakresem wierzeń religijnych, w szczególności wiary w niebo i piekło, ale ujemnie z uczęszczaniem do kościoła,
- religijność ma dodatni związek z edukacją, a ujemny z urbanizacją,
- ma dodatni związek z liczbą dzieci.

Wzrost średniej długości życia ma ujemny związek z uczęszczaniem do kościoła, ale dodatni z wierzeniami religijnymi.

Na początku lat 70. XX w. Simon Kuznets, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii w 1971 r., napisał artykuł opisujący jego odkrycia i przemyslenia odnośnie współczesnego wzrostu gospodarczego. Wśród sześciu cech współczesnego wzrostu gospodarczego zidentyfikowanych przez Kuzneta sekularyzacja została określona jako sposób na zmianę ideologii społeczeństwa w czasie, co sprawia, że jest ona pośrednią przyczyną rozwoju gospodarczego (Guseva, 2012; Kuzniec 1973). W tym przypadku sekularyzacja jest rozumiana jako oddzielenie się społeczeństwa od wartości lub wpływów duchowych. Efektem jest ograniczona rola religii we współczesnych społeczeństwach.

Zasadniczo największe na świecie religie – hinduizm, buddyzm, judaizm, chrześcijaństwo i islam – uczą takich wartości jak godność człowieka, równość, wolność, pokój i solidarność. Mówiąc bardziej konkretnie, religie stosują złotą zasadę: „nie czyń drugiemu, co tobie nie miłe”.

W wyniku globalizacji powstają światowe fora polityczne ponad podziałami kulturowymi, etnicznymi czy religijnymi – ideologiami, które niegdyś dzieliły świat – w postaci szeregu organizacji międzynarodowych, takich jak ONZ, WHO, UE czy Unia Afrykańska.

W takich kwestiach jak międzynarodowy pokój i bezpieczeństwo, zdrowie czy środowisko organizacje te zasadniczo uznają te same, podstawowe zasady co tradycje religijne – głównie pokój, godność i równość ludzką oraz aktywnie angażują się w rozwiązywanie konfliktów w drodze negocjacji, mediacji i dyplomacji.

more financial resources for religions to spread their beliefs

As a result, the major religions today have scattered across the globe – Christianity turning “southern” and “black”, Islam turning “Asian,” and Buddhism turning “white” and “western.”

According to empirical research on the socio-economic contribution of religion to American society, religion-related businesses and institutions, as well as houses of worship, bring in more revenue each year than Google, Apple and Amazon combined, contributing around \$1.2 trillion annually to America’s GDP. In particular this involves:

- congregations themselves,
- faith friendly businesses,
- religious institutions
- benefits to individuals

For example, congregations “are hiring staff, paying electricity bills, getting snow removed (from their parking lot), purchasing flowers” and taking part in a variety of other activities that benefit local economies

Religion has tremendously benefited from technological advancements, in particular:

- websites provide information and explanations about different religions to any person regardless of his or her geographical location;
- provide the opportunity to contact others worldwide and hold debates which allow religious ideas to spread;
- television allows for religious channels that provide visual religious teachings and practices.

In today’s society, clearly imbued with the impact of globalization, there are significant threats that are caused by the effects of globalization, namely:

- globalization breaks down traditional communities and replaces them with larger, impersonal organizations;
- globalization brings economic marginalization (Social exclusion) (increasing the gaps between those who have benefited from the global market (generally the West) and those who have been left behind (generally the Global South), globalization is seen as “Western imperialism”, as well as “Americanization”);
- globalization causes mental stress;
- globalization favours material prosperity as the aim of life.

To these individuals, then, religion provides them a way to inner peace and the sense of personal fulfillment. They see themselves as being part of something important and worthwhile. Religion provides the idea of a “home”.

For instance, religious organizations such as Catholic Relief Services, World Vision International, and Islamic Relief Worldwide help serve the disadvantaged in areas such as poverty relief, health care, the HIV/AIDs crisis, and environmental problems.

Also, due to the spiritual and religious influence, such a concept as “global ethics” is emerging today, which contains three main components:

W miarę wzrostu gospodarczego w głównych państwach świata następuje też wzrost finansowy głównych religii w tych państwach, dzięki czemu religie mają większe zasoby do upowszechniania swoich wierzeń.

W efekcie główne religie rozprzestrzeniły się obecnie po całym świecie, przy czym chrześcijaństwo staje się „południowe” i „czarne”, islam staje się „azjatycki” a buddyzm – „biały” i „zachodni”.

Według empirycznego badania dotyczące społeczno-ekonomicznego wkładu religii do społeczeństwa amerykańskiego firmy i instytucje religijne oraz domy modlitwy generują każdego roku większe przychody niż Google, Apple i Amazon razem wzięte i co roku wnoszą ponad 1,2 bln dolarów do amerykańskiego PKB. W szczególności dotyczy to:

- samych kongregacji,
- przedsiębiorstw przyjaznych wierze,
- instytucji religijnych,
- świadczeń indywidualnych.

Na przykład kongregacje „zatrudniają pracowników, opłacają rachunki za energię, płacą za odśnieżanie (parkingów), kupują kwiaty” oraz uczestniczą w szeregu innych aktywności, zasilając lokalną gospodarkę.

Religia w dużym stopniu korzysta z rozwoju technologii, w szczególności:

- strony internetowe zawierają informacje i wyjaśnienia na temat różnych religii, dostępne dla każdego w dowolnym miejscu na ziemi,
- możliwość kontaktowania się z innymi osobami na całym świecie i odbywania debat, co przyczynia się do upowszechniania idei religijnych,
- telewizja udostępnia kanały religijne, które emitują treści związane z nauczaniem i praktykami religijnymi.

Współczesne społeczeństwo w zglobalizowanym świecie jest narażone na zagrożenia związane z globalizacją, a mianowicie:

- globalizacja niszczy tradycyjne społeczności, zastępując je większymi, bezosobowymi organizacjami,
- globalizacja powoduje marginalizację ekonomiczną (wykluczenie społeczne), zwiększając dystans pomiędzy tymi, którzy skorzystali na globalnym rynku (zasadniczo Zachód), a tymi, którzy pozostali w tyle (zasadniczo Globalne Południe); globalizacja jest postrzegana jako „zachodni imperializm” i amerykanizacja,
- globalizacja powoduje stres psychiczny,
- globalizacja promuje dobrobyt materialny jako cel życia.

W takiej sytuacji religia daje jednostkom możliwość osiągnięcia wewnętrznego pokoju i poczucia osobistego spełnienia. Jednostki postrzegają siebie jako część czegoś ważnego i słusznego. Religia daje poczucie „domu”.

Na przykład organizacje religijne takie jak Catholic Relief Services, World Vision International czy Islamic Relief Worldwide zapewniają osobom pokrzywdzonym pomoc materialną i opiekę zdrowotną, a także przyczyniają się do walki z kryzysem HIV/AIDS i problemami środowiskowymi.

1. corporations are prohibited from involving themselves in bribes and corruption,
2. corporations are prohibited from discriminating on the grounds of race, religion, ethnicity, or gender in the conduct of their business, and
3. corporations are prohibited from activities that pose a significant threat to human life and health.

Simply put, these components are, in themselves, religious values used to regulate the way transitional corporations increasingly engage in the global market.

Discussions

Analyzing all the above, we can say that the counterbalance to the moral decline of social norms and values is the formation of a special culture of society, which is based on adherence to norms and principles recorded in the scriptures, among which the most common is the Christian Bible. How can the Bible play a leading role in regulating various spheres of public life, counteracting the decline of the modern economy and at the same time meeting the needs of people who are waiting for positive changes in society, and provide clear economic guidelines for the future?

According to the Ukrainian Doctor of Philosophy P. Ogirko, the Bible contains a huge number of means for economically safe, stable Earthly existence and development of both the individual and humanity as a whole (Tsar, 2012).

Scientists such as Professor Norman Geisler and William Knicks have commented: "The influence of the Bible and its teachings on the Western world is clear to all who study history... Judeo-Christian scriptures have influenced civilization more than any other book. or a series of books... The Bible shows the highest ideals known to mankind, the ideals that shaped civilization".

The famous German poet, naturalist and thinker Johann Wolfgang Goethe said (Melnik, 2012): "Let the world develop and progress as much as it wants, let all areas of human research and knowledge be revealed to the highest degree, but nothing can replace the Bible what education and all development!"

Theodore Roosevelt, the 26th President of the United States, said, "Deep knowledge of the Bible is more important than university education". Queen Victoria of England: "I attribute the greatness of England to the Bible. This Book has given prosperity to all the people and made them happy".

However, why can we be sure that everything written in the Bible has survived unchanged? From the point of view of science, such confidence can be provided by Textology. This science claims that the more texts we have, the less doubt we have about their authenticity.

Table 1 presents a list of various ancient documents. For example, the earliest surviving lists of works by Herodotus and Thucydides, who lived in

Ponadto dzięki wpływom duchowym i religijnym tworzy się obecnie pojęcie „globalnej etyki”, opierające się na trzech głównych elementach:

1. koncernom nie wolno brać udziału w łapówkarstwie i korupcji,
2. koncernom nie wolno dyskryminować z uwagi na rasę, religię, pochodzenie etniczne czy płeć w związku z prowadzoną działalnością oraz
3. koncernom nie wolno prowadzić działalności stanowiącej znaczne zagrożenie dla zdrowia i życia ludzkiego.

Krótko mówiąc, te elementy same w sobie stanowią wartości religijne regulujące coraz większe zaangażowanie koncernów w globalny rynek.

Dyskusja

Analizując powyższe, można stwierdzić, że przeciwwagą dla moralnego upadku norm i wartości społecznych jest tworzenie się specjalnej kultury społecznej opartej na przestrzeganiu norm i zasad zapisanych w Pismach, wśród których najbardziej powszechna jest Biblia chrześcijańska. W jaki sposób Biblia może odgrywać wiodącą rolę w regulowaniu różnych sfer życia publicznego, zapobiegając upadkowi współczesnej gospodarki, a jednocześnie zaspokajając potrzeby osób oczekujących pozytywnych zmian społecznych oraz określając jednoznaczne wytyczne gospodarcze na przyszłość?

Zdaniem ukraińskiego doktora filozofii P. Ogirko Biblia zawiera bardzo liczne sposoby na zapewnienie ekonomicznego bezpieczeństwa i stabilnego życia na Ziemi oraz rozwoju zarówno jednostek, jak i całej ludzkości (Tsar, 2012).

Uczeni tacy jak profesor Norman Geisler i William Knicks komentują: „Wpływ Biblii i jej nauki na świat Zachodu jest jasny dla każdego, kto studiuje historię... Pisma judeochrześcijańskie wywarły większy wpływ na cywilizację niż jakakolwiek inna książka czy seria książek... Biblia ukazuje najwyższe ideały znane ludzkości, ideały, które ukształtowały cywilizację”.

Słynny niemiecki poeta, naturalista i myśliciel Johann Wolfgang Goethe powiedział (Melnik, 2012): „Świat może postępować i rozwijać się do woli, wszystkie obszary ludzkich badań i wiedzy mogą osiągnąć najwyższy stopień poznania, ale nic nie jest w stanie zastąpić Biblii, która jest podstawą edukacji i wszelkiego rozwoju!”.

Theodore Roosevelt, 26. prezydent USA, powiedział: „Dogłębna znajomość Biblii jest ważniejsza od wykształcenia akademickiego”. Angielska królowa Wiktoria: „Przypisuję wielkość Anglii Biblii. Księga ta dała wielki dobrobyt wszystkim ludziom i uczyniła ich szczęśliwymi!”.

Skąd jednak możemy mieć pewność, że wszystko, co zostało napisane w Biblii, przetrwało w niezmięnionej postaci? Z naukowego punktu widzenia tę pewność daje lingwistyka tekstu. Nauka ta twierdzi, że im więcej tekstów mamy, tym mniej wątpliwości budzi ich autentyczność.

W tabeli nr 1 zostały wymienione manuskrypty różnych starożytnych dzieł. Na przykład najstarsze

the 5th century BC, date to the year 900 AD. The time span is 1300 years and we have only 8 copies of each work. However, no scientist doubts their authenticity.

In the case of Tacitus' works, the time gap is more than a thousand years and we have only 20 lists. Caesar's "War with the Gauls" has 9-10 lists and the time gap is 950 years. The history of Rome by Titus Libya has 20 copies and a time gap of 900 years.

As for the New Testament, it was written between 40 and 100 AD. The earliest list is fragments dating back to 130. So, for some parts of the New Testament, the time gap is only 30 years! Thus, the largest time gap is 300 years. However, to date we have 5,309 Greek manuscripts, 10,000 Latin, 9,300 other manuscripts, and 36,000 quotations written by the early church fathers and theologians.

zachowane manuskrypty dzieł Herodota i Tukidydesa, którzy żyli w V w. p.n.e., pochodzą z 900 r. naszej ery. Różnica wynosi 1300 lat i zachowało się jedynie 8 egzemplarzy każdego dzieła. Mimo tego żaden badacz nie wątpi w ich autentyczność.

Jeśli chodzi o dzieła Tacyta, różnica wynosi ponad tysiąc lat i mamy jedynie 20 manuskryptów. Pamiętnik Cezara *O wojnie galijskiej* zachował się jedynie w 9-10 egzemplarzach, które są starsze o 950 lat od samego dzieła. *Historia Rzymu* autorstwa Tytusa Liwiusza zachowała się w 20 egzemplarzach o 900 lat młodszych od dzieła.

Nowy Testament został spisany pomiędzy 40 a 100 rokiem. Najstarsze zachowane fragmenty manuskryptów datowane są na 130 rok. Dla niektórych części Nowego Testamentu różnica w czasie wynosi więc jedynie 30 lat! Najdłuższa przerwa z kolei wynosi 300 lat. Do tej pory odnaleziono 5309 manuskryptów w języku Greckim, 10000 po łacinie i 9300 w innych językach oraz 36000 cytowań w dziełach wczesnych Ojców Kościoła oraz teologów.

Table 1. List of selected ancient documents

Tabela 1. Manuskrypty wybranych starożytnych dzieł

Composition / Dzieło	When was it written / Data powstania	The earliest list / Najstarszy manuskrypt	Time difference / Różnica w czasie	Amount of lists / Liczba manuskryptów
Herodotus / Herodot	488-428 BC	900 CE	1300 years	8
Thucydides / Tukidydes	460-400 BC	900 CE	1300 years	8
Tacitus / Tacyt	100 CE	1100 CE	1000 years	20
Caesar "War with the Gauls" / Cezar <i>O wojnie galijskiej</i>	58-50 BC	900 CE	950 years	9-10
Livy "History of Rome" / Liwiusz <i>Historia Rzymu</i>	59 BC- 17 BC	900 CE	900 years	20
New Testament / Nowy Testament	40-100 BC	130 CE	30 years	5000 in Greek, 10000 in Latin, 9300 in other languages

Source: Own elaboration.

Źródło: Opracowanie własne.

As one of the greatest experts in textology F.J. A. Hort said, "for all the variety and completeness of the evidence on which it relies, the text of the New Testament [...] has no equal texts among all ancient prose".

Frederick Kenyon, a leading scholar in this field, puts it this way: "The gap between the time of compilation and the time of writing the oldest surviving evidence becomes so small that it should be neglected, and the last grounds for doubting that the Scriptures are now gone have come down to us essentially in the same form in which they were written. Both the authenticity and the general integrity of the books of the New Testament can be considered as definitively established".

To prove the authenticity of Scripture, John Lee in "The Greatest Book in the World" compares the Bible to Shakespeare's collection: "An article in North American Review makes an interesting comparison of Shakespeare's and Scripture" It argues that biblical manuscripts were preserved much more carefully

Jak powiedział jeden z największych ekspertów w dziedzinie teologii, F.J. A. Hort, „biorąc pod uwagę złożoność i kompletność dowodów, na których się opiera, tekst Nowego Testamentu [...] nie ma sobie równych w całej starożytnej prozie”.

Frederick Kenyon, wiodący uczony w tej dziedzinie, ujmuje to w następujący sposób: „Różnica w czasie pomiędzy powstaniem a czasem spisania najstarszego zachowanego dokumentu jest tak niewielka, że należy ją pominąć, a wszelkie wątpliwości, że Pisma przetrwały do naszych czasów zasadniczo w tej samej formie, w której powstały, zostały rozwiane. Zarówno autentyczność, jak i ogólną integralność ksiąg Nowego Testamentu należy uznać za definitywnie stwierdzone”.

Chcąc udowodnić autentyczność Pism, John Lee w swojej książce *The Greatest Book in the World* porównuje Biblię do dzieł Szekspira: „W czasopiśmie *North American Review* ukazał się ciekawy artykuł porównujący Szekspira i Pisma”. Jego autor twierdzi, że rękopisy biblijne były kopiowane z dużo większą

than any other document in the days of book printing, when there was much more opportunity to preserve the correct text by copying through imprinting than through copying by hand. The author emphasizes: "Is it not surprising that Shakespeare's texts have accumulated much more misrepresentations and distortions in the 208 years of their existence than the New Testament, even though it is more than 1,800 years old? In addition, since then it has existed only in manuscript form for one and a half thousand years".

In general, the text of any verse of the New Testament is agreed upon by scholars, and discussions of a particular verse concern only its interpretation, not the authenticity of the words themselves. At the same time, in any of Shakespeare's thirty-seven plays, one can find about a hundred "dark places" that are still controversial, and in many cases the discrepancies directly affect the content of the episodes to which they belong.

Archaeology also speaks of the authenticity of the Bible. Nelson Gluck, a well-known Jewish archaeologist, states: "It is safe to say that no archaeological discovery has ever contradicted biblical claims."

William Albright argues that "the immense skepticism with which the well-known historical schools of the 18th and 19th centuries treated the Bible, and to some extent it still someone does, is now debunked. One discovery after another is made, confirming the accuracy of numerous details and consolidating the recognition of the truth of the Bible as a historical source". He then adds: "The archaeological discoveries of long-gone generations of Egypt, Syria and Palestine have taken a big step forward in confirming the phenomenon of the uniqueness and historical authenticity of early Christianity".

Conclusions

Religion is tremendously important for economic growth because it raises the moral level of society and proclaims the values which are the basis of inclusive institutions. And institutions are something which can lead an economy to prosperity or stagnation.

All the above confirms the exceptional position of the Bible among all other books. No wonder Professor Monier-Williams, a former Sanskrit teacher, after 42 years of studying Oriental books, came to the following conclusion: "After all, there is a boundless abyss between the Bible and, so to speak, the "sacred" books of the East. And this abyss completely, irrevocably, forever separates them... through it, it is impossible to build a bridge by any scientific or religious thought" (Golebiewski, 2014).

Thus, we can confidently say that biblical teaching is a foundation not only for individuals, but also without a shadow of a doubt we can say that all Western civilization owes its development to the principles contained in this book.

Given the above, as well as the results of various empirical studies, in our opinion the consolidation of society and its prosperity in both spiritual and

starannością niż dzieła z czasów, kiedy zaczęto drukować książki i pojawiło się o wiele więcej możliwości zachowania oryginalnego tekstu dzięki powielaniu mechanicznemu zamiast ręcznego przepisywania. Autor podkreśla: „Czy nie jest zdumiewającym fakt, że dzieła Szekspira znacznie częściej ulegały przeinaczeniom i wypaczeniom w ciągu 208 lat swojego istnienia niż Nowy Testament, który ma ponad 1800 lat? Tym bardziej, że przez półtora tysiąca lat istniał jedynie w postaci manuskryptów”.

Zasadniczo badacze zgadzają się co do treści każdego wersetu Nowego Testamentu, a dyskusje toczą się jedynie wokół interpretacji danych wersetów a nie autentyczności samych słów. Tymczasem w każdej z trzydziestu siedmiu sztuk Szekspira można znaleźć około setki „ciemnych plam”, które wciąż budzą kontrowersje, a w wielu przypadkach różnice mają bezpośredni wpływ na treść epizodów, których dotyczą.

Archeologia również mówi o autentyczności Biblii. Nelson Gluck, znany żydowski archeolog, stwierdza: „Można śmiało powiedzieć, że żadne odkrycie archeologiczne nigdy nie zaprzeczyło temu, co jest napisane w Biblii”.

William Albright twierdzi, że: „olbrzymi sceptycyzm, z jakim znane szkoły historyczne XVIII i XIX w. traktowały Biblię i z jakim nadal niektórzy ją traktują, został obalony. Dokonywane jedno po drugim odkrycia potwierdzają rzetelność licznych szczegółów oraz prawdziwość Biblii jako źródła historycznego”. Dodaje też: „Odkrycia archeologiczne dotyczące zamierzchłych pokoleń Egiptu, Syrii i Palestyny w znaczącym stopniu potwierdzają fenomen wyjątkowości i historycznej autentyczności wczesnego chrześcijaństwa”.

Podsumowanie

Religia jest niezmiernie ważna dla rozwoju gospodarczego, ponieważ podnosi poziom moralny społeczeństwa i głosi wartości stanowiące podstawy inkluzywnych instytucji. Wszystkie instytucje są czymś, co może prowadzić gospodarkę w kierunku dobrobytu albo stagnacji.

Powyższe rozważania potwierdzają wyjątkową pozycję Biblii wśród innych dzieł. Nic dziwnego, że profesor Monier-Williams, dawny nauczyciel sanskrytu, po 42 lat studiowania orientalnych książek doszedł do następujących wniosków: „Istnieje bezgraniczna przepaść pomiędzy Biblią a tak zwanymi „świętymi” księgami Wschodu. Ta przepaść oddziela je całkowicie, nieodwołalnie i na zawsze... nie ma możliwości zbudowania mostu myśli naukowej czy religijnej pomiędzy nimi” (Golebiewski, 2014).

Możemy więc z całą pewnością stwierdzić, że nauczanie biblijne stanowi fundament nie tylko dla jednostek, ale też bez cienia wątpliwości możemy powiedzieć że cała zachodnia cywilizacja zawdzięcza swój rozwój zasadom zawartym w tej księdze.

W świetle powyższego, a także zważywszy na wyniki różnych badań empirycznych, naszym zdaniem

economic senses, is possible only if it establishes Christian moral values based on a deep faith in God and adherence to the principles of the Scripture, as well as the spread and promotion of a new culture, which, in fact, will produce highly spiritual moral and ethical behaviour in all areas of life.

zjednoczenie społeczeństwa i jego dobrobyt w znaczeniu zarówno duchowym, jak i materialnym jest możliwe jedynie w oparciu o chrześcijańskie wartości moralne wyrastające z głębokiej wiary w Boga i przestrzegania zasad Pism oraz upowszechnianie i promowanie nowej kultury, która zaowocuje wysoce uduchowionym, moralnym i etycznym zachowaniem we wszystkich obszarach życia.

References / Literatura:

1. Andersen, T.B., Bentzen, J., Dalgaard, C.J. (2016). Pre-reformation roots of the protestant ethic. *The Economic Journal*, 127(604). <https://doi.org/10.1111/eoj.12367>
2. Barro, R.B., McCleary, R.M. (2003). *Religion and Economic Growth*. <https://doi.org/10.3386/w9682>
3. Barro, R.B., McCleary, R.M. (2006). Religion and Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 49-72. <https://doi.org/10.1257/jep.20.2.49>
4. Dallas, K. (2016). *Economic impact of religion: New report says it's worth more than Google, Apple and Amazon combined*. Downloaded from: <https://www.deseret.com/2016/9/14/20596145/economic-impact-of-religion-new-report-says-it-s-worth-more-than-google-apple-and-amazon-combined#a-first-of-its-kind-analysis-of-religions-socio-economic-value-shows-that-faith-related-businesses-and-institutions-add-more-than-1-trillion-to-the-u-s-economy>
5. Davies, A. (2004). The role of religion in the economy. *International Journal on World Peace*, 6(1), 37-42.
6. Golebiewski, D. (2014). *Religion and Globalization: New Possibilities, Furthering Challenges*. Downloaded from: <https://www.e-ir.info/2014/07/16/religion-and-globalization-new-possibilities-furthering-challenges/>
7. Guseva, M. (2012). Spiritual and religious factors of formation of a new culture of society in the context of the development of the human potential of the nation. Downloaded from: http://li-maup.edu.lviv.ua/content/sekcja_2
8. Heinemann, F., Schneider, F. (2011). Religion and the Shadow Economy. *ZEW – Centre for European Economic Research Discussion*, Paper No. 11-038. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1865258>
9. Herrington, L. (2013). Globalization and Religion in Historical Perspective: A Paradoxical Relationship. *Religions* 4(1), 145-165.
10. Iyer, S. (2010). Religion and economic development. In: Durlauf S.N., Blume L.E. (eds). *Economic Growth. The New Palgrave Economics Collection*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230280823_28
11. Kuznets, S. (1973). Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *The American Economic Review*, 63(3), 247-258.
12. Melnyk, M (2012). *Formation of business environment of Ukraine in the conditions of institutional transformations*. Lviv: IRD NAS of Ukraine.
13. Mokiy, A. (2008). Spiritual and psychological factors of globalization: problem statement. *Economic Sciences. Economic Theory and Economic History*, 5(19), 1-10.
14. Sugonyako, O. (2009). Return to yourself. *Christian and the world*, 1, 55, 1-14.
15. Tsar, I. (2012). *New evangelization in Ukraine*. Lviv: Papuha.

